

УДК 340.1

Л.М. ШИПЛОВ, канд. юрид. наук, доц.,
Національна юридична академія України імені
Ярослава Мудрого

ДО ПИТАННЯ ПРО СУТНІСТЬ, ЗМІСТ ТА ФОРМУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ

Ключові слова: народовладдя, демократія, держава, сутність держави, зміст держави, форма держави

Проголошення України демократичною державою, а разом із тим і визнання влади народу одним із фундаментальних принципів буття такої держави, ставить перед юридичною наукою питання: якщо народовладдя проявляє себе через демократію, а демократія, відповідно, через явище держави, то яке співвідношення має поміж собою зазначена тріада?

У вітчизняному державознавстві традиційно склалося, що питання народовладдя мало компліментарний характер до інших базових проблем, а через те й отримувало різні оцінки залежно від автора та теми, що ним досліджувалася: від ототожнення з народним суверенітетом [1, с.4] до ототожнення із демократією [2, с.59]. Як особня, відмінна від інших категорія, народовладдя відносно недавно постало за предмет наукового аналізу, зокрема, в наукових працях М. Цвірка, О. Скрипника та Л. Нудненко [3-5]. В цьому контексті в навчальній та науковій літературі народовладдя почало характеризуватися як сутність демократичної держави, а демократія - її внутрішньою формою [3, с.31; 6, с.495; 7, с.244; 8, с.18]. Разом із тим, новітніх ґрунтовних розвідок такого положення бракує.

Вищенаведене зумовлює актуальність запропонованої роботи, мета якої полягає у розгляді співвідношення народовладдя, демократії та держави крізь призму парних категорій діалектики «сутність-явище» та «фо-

рма-зміст». Новизною такого дослідження є синтетичне використання теоретико-юридичного та філософського знання, що спирається на сучасний рівень розвитку демократичної теорії.

В запропонованій тріаді «народовладдя–демократія–держава» явищем виступає кожне; але явищем, яке знаходиться «на поверхні», яке об'єктивує в собі два інших, - з очевидністю виступає держава. Бо з чим стикається дослідник народовладдя та демократії, як не з явищами, які або мають державний характер, або пов'язані з ним (вибори, плебісцит, парламентаризм, права і свободи людини тощо, - і цей перелік є далеко не вичерпним)?

Відштовхуючись від загального явища держави (яке, у свою чергу, проявляє себе через багатоманітність вже більш конкретних явищ державності) наше завдання полягає у формулюванні такої її корінної специфіки, яка б визначала логіку проявів держави, «сукупність внутрішніх, відносно стабільних сторін, зв'язків і відносин матеріального світу, які складають суперечливу основу величезної багатоманітності явищ» [9, с.106], тієї особливої реальності, яка складає «основу» об'єкту і виступає як щось стійке, головне в її змісті, – сутності держави.

Радянська юридична наука сутність держави вбачала в диктатурі економічно пануючого класу. Такий погляд будувався на позиції К. Маркса, що держава виростає із матеріального образу життя класового суспільства, що кожна «форма виробництва породжує властиві їй правові відносини, форми правління і т.д.» [10, с.714]. А оскільки, за думкою теоретиків марксизму, некомуністичне суспільство може існувати лише як суспільство тих, хто експлуатує, та тих, кого експлуатують, то й держава, будучи політичною надбудовою економічного базису закономірно виступає як «продукт і прояв непримиримості класових протиріч. Держава виникає там, тоді і постільки, де, коли і оскільки класові протиріччя об'єктивно не можуть бути примирені» [11, с.7] і виступає в якості машини «для підтримки панування одного кла-

су над іншим» [12, с.73].

Погоджуючись з К. Попером, що «число ймовірно істинних теорій залишається нескінченним у будь-який час», класова доктрина держави має право на існування (і, зазвичай, її «рейтинг» підвищується в період економічних криз та соціальної стагнації), вона стимулює наукову дискусію в пошуку об'єктивного. Проте, як зазначали самі радянські вчені [13, с.15], сутність держави не є метафізично незмінною категорією, вона перетворюється внаслідок зміни умов існування суспільства.

Утім, екскурс в марксистсько-ленінське розуміння питання, дозволяє підкреслити, що «сутність держави полягає в її здатності задовольняти певні потреби та інтереси домінуючої в суспільстві спільноти, а також усього суспільства» [14, с.59]. Безліч наявних теорій держави та відповідних їй визначень по-різному відшуковують відповідь на питання «в чийх інтересах», але загалом вони приводять до висновку, що держава є владною організацією суспільства, де категорія «інтерес» виступає історично мінливою перемінною.

Очевидно, що у проекції демократичної держави це мало б означати владу народу і в інтересах народу. Але «влада народу» як сутність держави також не є трансцендентним явищем, і те, що, наприклад, тлумачилося за «народовладдя» в афінському полісі, не сприймається за нього в сучасності: змінилося бачення співвідношення держави та суспільства, держави та людини, зрештою, саме розуміння обсягу понять «народ» і «влада». Сутність демократичної держави історично розвивалося разом із еволюцією самої ідеї і практики демократії шляхом якісного та кількісного наповнення категорій «панування більшості» та «права людини» до сучасного синтетичного розуміння народовладдя. Сама ж логіка такого руху вказує на те, що співвідношення народовладдя і [демократичної] держави є діалектикою стосунків категорій «сутність» і «явище» [3, с.31].

Втім, такий висновок не буде відзначатися

довершеністю, якщо ми оминемо увагою питання змісту держави, який виступає «моментом сутності», її конкретизацією на даному історичному етапі розвитку держави. Як зазначає А. Лашин, якщо «сутність держави глибше, повніше виражає природу і характер держави, то її зміст більш багатий, багатоманітний та рухливий, він більш широко і гнучко відображає мінливу розстановку класових сил на певних етапах розвитку суспільства» [15, с.345-346]. Такий підхід автора обумовлений тим, що радянська юридична наука оперувала поняттями «сутність» та «зміст» держави для окреслення історичного типу держави, позначення періодів «розвитку диктатури класу в межах однієї сутності, органічно пов'язаної з характером даної соціально-економічної формації» [16, с.13]. В межах загальної сутності держави – диктатури панівного класу, визначався більш конкретний зміст – влада рабовласників, феодалів, буржуазії тощо; і далі, - шляхом від загального до конкретного, - в межах менш загальної сутності *буржуазної* держави виокремлюється ще більш конкретний зміст – влада домонополістичного або монополістичного капіталу, і так далі.

Проекція такого розуміння змісту держави на сучасний ґрунт дає змогу визначити його як характеристику тієї соціальної основи, яка тримає в своїх руках державну владу і яка надає визначеність політичним завданням і функціям даної держави. Причому така характеристика на наш погляд, містить дві сторони: хто і на яких принципах. Останній бік має дуже велике значення для змісту власне демократичної держави, оскільки в умовах політичної свободи (а відтак, ідеологічного і політичного плюралізму) можливе панування тих чи інших ідеологем в межах єдиної демократичної парадигми.

Сам демократичний зміст держави може мати, на наш погляд, багаторівневість свого розкриття. Так, згідно статті 5 Конституції України, народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Зазначена новела

подає максимально абстрактний зміст демократії, який за своєю загальністю наближається до визначення народовладдя як сутності держави. В сторону подальшої конкретизації ми з'ясуємо, що згідно статті 70 Конституції активне виборче право мають громадяни України, які досягли вісімнадцятирічного віку та які не визнані судом недієздатними. Таким чином, владу формувати верховні державні органи здійснює не весь народ, а обмежений віковим цензом виборчий корпус. Наступна конкретизація в сторону пасивного виборчого права та права на здобуття посад в державному апараті та органах місцевого самоврядування звужить це коло через подальшу жорсткість вікового та наявності освітнього цензу. Якщо ж дивитися з позиції політології, то у вузькому сенсі змістом демократії постане «конкуренція еліт за позиції влади шляхом завоювання більшості на виборах» [17, с.96].

Але повертаючись до загального розуміння змісту демократичної держави, ми можемо також розглянути його в декількох аспектах: історичному, ідеологічному та географічному.

За історичного підходу (ми використовуємо типологію О. Ковлера [18, с.169], яка застосовується з двома методологічними зауваженнями: з одного боку, нами здійснена модифікація типології відповідно до сучасного розвитку історичної науки, а з іншого, народовладдя як сутність сучасної демократичної держави слід розглядати як поняття, що розгорталось в часі від звичайного «панування більшості», - категорія «народ» історично кількісно і якісно розвивається, а відтак, сучасний народ, як і сучасне розуміння народовладдя це далеко не те, що його еквівалент тисячоліття тому) зміст демократії існував та змінювався наступним чином: східний тип демократії (республіки з народними зборами, буддійські сангхи); антична демократія (грецький поліс, демократичні плебейські інститути влади (республіканський Рим); прояви демократії в умовах феодалізму (середньовічні міста-республіки, козацька Україна); демократія Нового часу (бур-

жуазні революції, становлення інститутів і форм сучасної демократії); сучасна демократія (традиційні та стабільні демократії світу).

Ідеологічний підхід відкриває плюралістичне бачення змісту демократичної держави. Як зазначає Х. Ортега-і-Гасет, «...буде рівнозначно, чи ми скажемо, що в даний час править людина, такий народ, ...чи скажемо, що в даний час переважає... така система поглядів – ідей, оцінок, бажань і намірів» [19, с.127]. Презентація тих чи інших ідеологічних засад політичним істеблішментом зумовлює відповідний вектор розвитку демократичної держави; в результаті зміст демократії може бути обумовлений типом пануючої на даний час в державі ідеологічної системи: соціал-демократичний, ліберально-демократичний чи консервативно-демократичний [20, с.33-36].

За географічного підходу зміст демократії може бути типологізований за цивілізаційною належністю (сформулюємо найбільш загальну класифікацію: західний та незахідний). Очевидно, що такі явища як історія, менталітет, релігія достатньо вагомо визначають зміст держави, в тому числі і демократичної. Щодо ж впливу релігії на індивідуалізацію останньої вичерпно висловився італійський професор В. Поссені: «...демократія виникла в історії як маніфестація або проекція євангельського вчення з його законом універсальної любові. ...Я не стверджую, що демократія взагалі не може обійтися без християнства, але я міркую, що принципи демократичного правління не можуть бути зрозумілі, захищені та реалізовані достатньо повно без Євангелія» [21, с.94]. На інші фактори індивідуальної об'єктивності демократії в світі висловлює арабський політолог Л. Адді: «Якщо в політичній владі є власна логіка, її інституційні форми відтворюють соціальні структури в усій їх різноманітності та складності. Це спонукує нас осмислювати проблеми демократії та політики взагалі не у довільних формулюваннях, а з урахуванням соціальних та історичних умов виникнення тієї чи іншої форми інсти-

тутів» [18, с.114-115].

В межах західної цивілізації можлива подальша типологізація змісту демократичної держави в бік моделей його оформлення, тобто організації змісту.

А. Лейпхарт розрізняє «вестмінстерську» та «консенсуальну» моделі демократії [22, р.4-36]. Для першої моделі, в основу якої покладено правило більшості, характерно: концентрація виконавчої влади (однопартійний кабінет чи його аналог), асиметрична двопалатність парламенту, двопартійна система, однотипні партії, плюралістична виборча система, унітаристське та централізоване управління, неписана конституція та суверенітет парламенту, виключно представницька демократія. За приклад таких держав виступає Велика Британія та Нова Зеландія.

За другої моделі характерним є поділ влад, збалансована двопалатність із представництвом меншості, багатопартійність, різнотипні партії, пропорційне представництво, територіальний та інший федералізм і децентралізація, писаний закон та право вето меншості. Зразками таких держав є Бельгія та Швейцарія.

Більшість же демократичних країн автор відносить до проміжних форм обох моделей.

Пов'язаність за останнього підходу форми зі змістом спонукає нас до більш ретельного погляду на роль форми в системі категорій, які нами розглядалися.

Філософи вказують, що поділ об'єкту на форму і зміст існує лише в межах їх нерозривної єдності, а їх єдність існує лише як внутрішньо розчленоване. Провідною стороною є зміст: форма організації залежить від того, що організується [23, с.184-185]. Це означає, що форми прилаштовуються до обслуговування певного змісту, а зміст відіграє провідну роль у виникненні та зміні форм. Спочатку змінюється зміст, а потім вже форма, хоча це не виключає можливості того, що нова форма може бути використана з метою збереження старого змісту [13, с.87].

В контексті змісту демократичної держави як влади конкретного (історично чи геогра-

фічно) народу це означає існування таких модифікацій форми (очевидно, держави та її інститутів) які найбільш повно відповідають цьому конкретному змісту. Такий підхід пояснює, чому за наявності єдиної сутності демократичної держави (яка історично розвивалася як «влада більшості», і яка наразі розуміється як «народовладдя») конкретний зміст та форми його відображення мають ймовірно безмежний потенціал свого втілення: «Кожен народ і кожна країна є живою індивідуальністю зі своїми особливими даними, зі своєю неповторною історією, душею і природою. Кожному народові належить своя, особлива, індивідуальна державна форма і конституція, яка відповідає йому і лише йому. Немає однакових народів і не повинно бути однакових форм і конституцій» [24, с.47-48].

Але різноманітність проявів конкретних «форми-змісту» не скасовує єдність їх сутності: «форма містить в собі сутність, так само як сутність передбачає відповідну форму. Тому не можна «задавати питання, яким чином форма приводить до сутності, бо вона є лише світіння останньої в себе саме, її власна, іманентна їй рефлексія» [25, с.532-533].

Розглядаючи «вестмінстерську» та «консенсуальну» моделі демократії, ми зазначили на їх типологізації за ознакою оформлення, організації змісту. Доволі обґрунтованим постає питання, наскільки правильно відносити до змісту те, що виявляє себе зовнішньою стороною, формою змісту?

Відповідь на наше питання відшуковується в Г.Гегеля: «при розгляді протилежності поміж формою і змістом суттєво важливо мати на увазі, що зміст не безформний, а форма водночас і міститься в самому змісті і являє собою дещо зовнішнє йому. Ми тут маємо подвоєння форми: по-перше, вона, як рефлексована всередину себе, є змістом; по-друге, вона, як нерелектована всередину себе, є зовнішнє, байдужа для змісту існування. В собі тут дано абсолютне відношення поміж формою і змістом, а саме перехід їх в друг друга, так що зміст є ніщо інше, як

перехід форми в зміст, і форма є ніщо інше, як перехід змісту в форму» [26, с.224].

Таким чином, гегелівське подвоєння форми характеризує наявність внутрішньої та зовнішньої форми явищ; де перша є частиною, моментом змісту [27, с.275], а друга являє собою дещо самостійне стосовно змісту, відносно байдуже до нього.

Проекція наведених положень на явище державності дозволяє констатувати, що форма держави (організація влади в даній державі) як форма явища відшуковує свій внутрішній та зовнішній прояв у наступному:

- зовнішня форма держави як самостійне стосовно її змісту, виступає, на думку В.Петрова [13, с.92], у безпосередньому зв'язку з явищем держави, тобто прояву ззовні певної державної організації (устрою), і відшуковує себе в формах правління та державного устрою;

- внутрішня форма держави виступає у прямій дихотомії «форма-зміст». «Форма-зміст» індивідуалізує кожну конкретну державу, яке існує в просторі та часі в єдності змісту та форми. Внутрішня форма завжди змістовна, вона сама є момент змісту держави, і як така безпосередньо і органічно пов'язана з сутністю держави на даному етапі її розвитку. Внутрішня форма відносно зовнішньої форми держави виступає як така, що визначає специфіку її змісту, тобто відіграє роль взаємозв'язку сутності, змісту і форми держави. Як така, внутрішня форма держави виступає виразом організаційно - політичних принципів здійснення влади, притаманних даному типу держави [13, с.99] і виражається у вигляді політичного (державного) режиму.

В свою чергу, сталий поділ політичних режимів на демократичні та недемократичні (де за критерії поділу слугує наявність (або відсутність) традиційних ознак демократії: ступінь залучення народу до формування і здійснення державної влади; додержання державою принципів виборності і змінювальності центральних та місцевих органів державної влади, прийняття суспільно важ-

ливих рішень в інтересах більшості з урахуванням прав меншості, легітимність державної влади, реальне забезпечення прав і свобод людини і громадянина, організація суспільного життя на засадах ідеологічного та політичного плюралізму [6, с.116-117]), - дозволяє нам характеризувати демократію внутрішньою формою держави.

Отже, демократія як внутрішня форма, а відтак як «момент змісту» держави, характеризує способи та методи здійснення народом (конкретним народом, більшістю народу, виборцями, - і так далі в сторону конкретизації змісту) державної влади, і через такий зв'язок визначає специфіку зовнішньої форми, конкретні аспекти форми правління та державного устрою. В контексті ж нашого прикладу з «вестмінстерською» та «консенсуальною» моделями демократії, ми з однаковим правом можемо віднести їх як різновидів демократичного режиму, так і змісту демократичної держави (тоді вони будуть розумітися як «мажоритаризм» (влада більшості) чи «пропорціоналізм» (влада більшостей); подібне бачення може отримати і домінування тієї чи іншої ідеологічної системи в суспільстві: будучи змістом (елементом змісту) вона формалізується у вигляді відповідного політичного режиму: консервативної, національної, ліберальної, соціальної демократії тощо.

Підсумовуючи наш аналіз народовладдя, демократії та держави в системі категорій діалектики ми можемо констатувати наступне: народовладдя є тією якісною визначеністю, яка обумовлює існування держави як публічно-владної організації суспільства, тобто є його сутністю, а демократія, що характеризує внутрішню форму держави, опредмечує способи і методи здійснення влади народом, знаходиться з ним у співвідношенні субординації [3, с.33]. Форма держави виступає відносно її сутності, словами Гегеля, іманентною їй рефлексією, а відтак і сутність виступає а рїогїї принципом форми. Отже і народовладдя і демократія переломлюються через категорію держави; саме в такому пе-

реломленні і відкривається їхній діалектичний зв'язок: народовладдя і демократія співвідносяться як сутність і форма держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волянська Г. М. Народний суверенітет та форми його реалізації в Україні: конституційно-правові аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Г. М. Волянська ; Київськ. нац. ун-т імені Т. Шевченка. - К., 1995. - 23 с.
2. Малько А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах : учебно-методическое пособие / А. В. Малько. - 3-изд., перер. и доп. - М. : Юристъ, 1999. - 272 с.
3. Цвик М. В. Теория социалистической демократии (Государственно-правовые аспекты) / М. В. Цвик. - К. : Вища школа, 1986. - 160 с.
4. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О. В. Скрипнюк. - К. : Логос, 2006. - 368 с.
5. Нудненко Л. А. Теория демократии / Л. А. Нудненко. - М. : Юристъ, 2001 - 95 с.
6. Загальна теорія держави і права : підручник [для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. - Харків : Право, 2009. - 584 с.
7. Левіна Ю. Демократія як форма політичного режиму // Вісник Академії правових наук України / Ю. Левіна. - 2006. - № 3. - С. 244-249.
8. Вехорев Ю. А. Типология государства. Цивилизованные типы государства / Ю. А. Вехорев // Вестник Нижегородск. гос. ун-та им. Н. И. Лобачевского. - 2002. - № 3. - С. 18-21.
9. Никитченко В. С. Сущность и явление в соотношении с другими категориями / В. С. Никитченко. - Ташкент : Узбекистан, 1982. - 239 с.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. - 2-е изд. - Т. 12. - М.: Госполитиздат, 1958. - XXIV, 879 с.
11. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин ; Ин-т марксизма-ленинизма. - 5-е изд. - Т. 33. - М. : Политиздат, 1974. - 433 с.
12. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин ; Ин-т марксизма-ленинизма. - 5-е изд. - Т. 39. - М. : Политиздат, 1981. - 623 с.
13. Петров В. С. Сущность, содержание и форма государства / В. С. Петров. - Л. : Наука, 1971. - 164 с.
14. Рабинович П. М. Основы загальної теорії права та держави : навч. посібник / П. М. Рабинович. - Вид. 10-ге, доп. - Львів : Край, 2008. - 224 с.
15. Лашин А. Г. Возникновение и развитие форм социалистического государства / А. Г. Лашин. - М. : Изд-во МГУ, 1965. - 417 с.
16. Кузьмин Э. Л. Демократия: некоторые вопросы теории, методологии и практики / Э. Л. Кузьмин. - М. : Юрид. лит., 1986. - 240 с.
17. Ашин А. Г. Элита и демократия / А. Г. Ашин // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18: Социология и политология. - 1996. - № 4 - С. 94-102.
18. Ковлер А. И. Исторические формы демократии: проблемы политико-правовой теории / А. И. Ковлер. - М. : Наука, 1990. - 256 с.
19. Ортега-и-Гасет Х. Бунт мас. Вибрані твори / Ортега-и-Гасет Х. ; перекл. з іспанської В. Бургардта, В. Сахна, О. Товстенко. - К. : Основи, 1994. - 420 с.
20. Герасіна Л. М. Сучасні ідеологічні системи: політико-правові цінності та їх застосування / Л. М. Герасіна // Правознавство : доповіді та повідомлення III Міжнародному конгресу українців. - Х. : Око, 1996. - 76 с.
21. Поссенти В. Демократия и христианство / В. Поссенти // Вопросы философии. - 1996. - № 7. - С. 92-102.
22. Liphart A. Democracies. Patterns of majoritarian and consensus government in twenty one countries / Liphart A. - New Haven : Yale University Press, 1984. - 225 p.
23. Философия : учебник / [Адрианова

Л. А., Андрейченко Г. В., Грачев В. Д., Ерохин А. М., Калинин Б. А., Коротков В. Е ; под общ. ред. Г. В. Андрейченко, В. Д. Грачева]. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2001. – 245 с.

24. Ильин И. А. Наши задачи. Историческая судьба и будущее России: Статьи 1948-1954 годов. В 2-х т. / И. А. Ильин. - М. : МП

«Рарог», 1992– . – 1992. - Т. 1. – 344 с.

25. Гегель. Сочинения. – Т. V. / Гегель. - М. : Соцекгиз, 1937. – XCL, 715 с.

26. Гегель. Сочинения. - Т. I / Гегель. - М.-Л. : Гос. изд-во, 1929. – 368 с.

27. Шептулин А. П. Система категорий диалектики / А. П. Шептулин. – М.: Наука, 1967. – 375 с.

Шипілов Л. М. До питання про сутність, зміст та форму демократичної держави / Л. М. Шипілов // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 585–591 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-1/09slmfdd.pdf>

Розглянуто проблеми співвідношення народовладдя, демократії та держави через застосування парних категорій діалектики «сутність-явище», «форма-зміст». На сучасному теоретичному та емпіричному матеріалі обґрунтовується положення, що народовладдя виступає сутністю демократичної держави, а сама демократія – її внутрішньою формою.

***

Шипілов Л.Н. К вопросу о сущности, содержании и форме демократического государства

Рассмотрены проблемы соотношения народовластия, демократии и государства через использование парных категорий «сущность-явление», «форма-содержание». На современном теоретическом и эмпирическом материале обосновывается положение, что народовластие выступает сущностью демократического государства, а сама демократия – его внутренней формой.

***

Shipilov L.M. To a Question on Essence, Content and Form of Democratic State

The problems of correlation between people government, democracy and state through using twin categories «essence-phenomena», «form-content» are considered. Statements that people government is an essence of democratic state and democracy is its internal form are based on the modern theoretical and empirical materials.

Форум права